

कार्यकारी साराँश

१. परिचय

प्रस्तावित वितरण प्रणाली स्तरोन्नती तथा विस्तार आयोजना (DSUEP) ले विद्युत वितरण प्रणालीको थप विस्तारले जनतामा विद्युतको उपलब्धता र विश्वसनियतामा सुधार हुने कुराको अपेक्षा गर्दछ। वितरण प्रणालीको स्तरोन्नती तथा क्षेत्र विस्तारले त्यस क्षेत्रको जीवन स्तरमा सुधार ल्याउने, आर्थिक गतिविधिहरू बढाउने र पेट्रोलियम तथा काष्ठ उर्जामाथिको निर्भरतामा कमी ल्याउनेछ। एसियाली पूर्वाधार लगानी बैंक (एआईआईबी) ले नेपाल सरकारको “सन् २०२२ सम्ममा सबै घरधुरीका स्थानीय तहको माग पूरा गर्दै सस्तो विद्युत उपलब्ध गराउने” कार्यक्रमलाई सघाउन सबस्टेसन तथा वितरण लाईनको निर्माणका लागि ऋण उपलब्ध गराएको छ।

प्रस्तावित लक्ष्मना सबस्टेसन लुम्बिनी प्रदेशको बर्दिया जिल्लाको बाँसगढी नगरपालिकामा पर्दछ र यो कोहलपुर-माछागढ वितरण लाईन सहायक-आयोजनाको हिस्सा हो। कोहलपुर-माछागढ वितरण लाईन बाँके जिल्लाको कोहलपुर नगरपालिका, बैजनाथ गाउँपालिका, र बढैयाताल गाउँपालिका तथा बर्दिया जिल्लाको बाँसगढी नगरपालिका भएर जान्छ। नेपाल विद्युत प्राधिकरणले लक्ष्मनामा २४ एमभिए क्षमताको ३३/११ केभिको सबस्टेसन निर्माण गर्ने प्रस्ताव गरेको छ।

२. पुनर्वास कार्य योजनाको उद्देश्य

पुनर्वास कार्य योजना (RAP) को मुख्य उद्देश्य आयोजनाले आयोजना प्रभावित जनसमुदायहरूमा पर्न सक्ने संभावित प्रतिकूल प्रभावहरूलाई कम गर्न र बाधा-अडचनहरूलाई कम गर्नु हो। यसले प्रभावित व्यक्तिहरूमा कुनै पनि नकारात्मक प्रभावलाई कम गर्ने लक्ष्य राख्दछ। पुनर्वास कार्ययोजनाको उद्देश्यहरू तपशील बमोजिम छन्।

- आयोजनाबाट प्रभावित निजी तथा सामुदायिक श्रोत-साधनहरूको पहिचान गर्नु।
- प्रभावित घरधुरी पुनर्स्थापनाका लागि आवश्यक हकअधिकार तयार गर्नु।
- आयोजनाबाट प्रभावित व्यक्ति तथा घरधुरीको संख्या पहिचान गर्नु।
- क्षतिपूर्ति, पुनर्वास तथा पुनर्स्थापनाको लागत अनुमान गर्नु।

३. पुनर्वास कार्ययोजनाको विधि

पुनर्वास कार्ययोजना एसियाली पूर्वाधार लगानी बैंक (एआईआईबी) को वातावरणीय तथा सामाजिक प्रारूप, जग्गा प्राप्ति ऐन, २०३४ र नेपाल सरकारको अन्य ऐन तथा नीतिहरूमा आधारित रही तयार पारिएको

छ । पुनर्वास कार्य योजनाको तयारीको विधिमा सन्दर्भ सामग्री पुनरावलोकन, नाप-नक्साको कित्ता देखाउने सर्भे, सम्पत्ति विवरण, जनगणना, सार्वजनिक परामर्श तथा प्रमुख सूचनादाताको अन्तरक्रिया समावेश छ ।

४. जग्गा प्राप्ति तथा पुनर्वासको दायरा

लक्ष्मना सबस्टेसन बर्दिया जिल्लाको बाँसगढी नगरपालिकामा अवस्थित छ । नेपाल विद्युत प्राधिकरणले सबस्टेसन निर्माण गर्न प्रस्ताव गरेको छ । उक्त सबस्टेसन निर्माणको लागि चार कित्ताको कूल ९,१०० वर्ग मिटर निजी जमिन अधिग्रहण गरिनु पर्दछ । आयोजनाले ओगटेको जमिन स्वयं जग्गाधनीहरूले नै खेतिपाती गर्दै आएका छन् र उक्त जमिनमा कुनै मोहीको सङ्गलग्नता छैन । आयोजनाले ओगट्ने जमिनमाथि दुई घरधुरीको स्वामित्व रहेको छ र यी दुई जग्गाधनीले पुनर्वासको मूल्यमा ओगटिएको जग्गाको मुआब्जा पाउने छन् । प्रभावित जग्गा कृषियोग्य जमिनहरू हुन् र प्रभावित भूभागमा कुनै पनि निजी संरचना र रुखहरू देखिदैन । हाल ती प्रभावित भूभागहरू कृषि प्रयोजनका लागि उपयोग भइरहेका छन् । बाली-नाली प्रभावित हुने भएको कारण एक मौसमी बालीको क्षतिपूर्ति जग्गाधनीलाई प्रदान गरिने छ । स्थलगत अध्ययन, अवलोकन, तथा परामर्शको आधारमा आयोजनाले प्रभावित पार्ने कुनै पनि घरधुरीको स्थिति जोखिमयुक्त पाइएन । सबस्टेसन निर्माण क्रियाकलापले साभ्का सम्पत्ति वा श्रोत साधनलाई प्रभावित गर्दैन । सार्वजनिक सम्पत्ति तथा श्रोतसाधनमा पनि कुनै नकारात्मक असर नपर्ने स्थानीय सरोकारवालाहरूले बताएका छन् ।

५. सामाजिक-आर्थिक स्थिति

यस आयोजनाबाट कुल दुई घरधुरी प्रभावित हुनेछन् । अध्ययनको क्रममा यी दुबैको सर्वेक्षण गरिएको थियो । सर्वेक्षण गरिएको घरधुरीको कुल जनसंख्या १४ छ । कुल जनसंख्या मध्ये ५७.१४ प्रतिशत १६-६० वर्ष अर्थात् आर्थिक रूपमा सक्रिय जनसंख्या भित्रका छन् । आयोजना प्रभावित जनसंख्या भनेका ब्राम्हण र क्षेत्री समुदायका हुन् । आयोजना प्रभावित जनसंख्याको साक्षरता दर १०० प्रतिशत छ । एउटा घरको घरमुलीको पेशा सरकारी सेवा र अर्कोको समाजसेवा हो । आयोजना प्रभावित जनसंख्या मध्ये सेवामा २५ प्रतिशत, व्यापार-व्यवसायमा १६.६७ प्रतिशत, घर निर्माणमा १६.७० प्रतिशत, कृषिमा ८.३३ प्रतिशत तथा समाजसेवामा ८.३३ प्रतिशत संलग्न रहेको छ । त्यस्तै विद्यार्थीको संख्या २५ प्रतिशत छ । समग्रमा आयोजनाबाट प्रभावित घरधुरीले औषत ०.७० हेक्टर जमिन आफ्नो स्वामित्वमा राखेका छन् । आयोजना प्रभावित घरधुरीको औसत वार्षिक आय रु १२,२०,५००/- रहेको छ । ऋय शक्तिको आधारमा नेपालको घरायसी गरिबी स्तरको आय अनुमानित रु. ३९५,४६९ रहेको छ (The Fifteenth Plan, NPC 2020) । आयोजना प्रभावित घरधुरीको आय स्तर गरिबी आय स्तर भन्दा माथि छ । आयोजना प्रभावित घरधुरीको पारिवारिक आयको मुख्य श्रोतहरू जागिर, व्यापार/व्यवसाय तथा उत्पादिन अन्न बाली विक्री रहेको छ । घरधुरी आयमा कृषि क्षेत्रको योगदान ५.१२ प्रतिशत रहेको छ । त्यस्तै गरी गैरकृषि क्षेत्रको योगदान भने ९४.८८ प्रतिशत रहेको छ । औसत वार्षिक घरधुरी खर्च ८,७८,५००/- रहेको छ । आयोजना प्रभावित दुबै परिवारले आ-आफ्नो कुल आवादी जमिनको ६० प्रतिशत भन्दा बढीले गुमाउने छन् । आयोजना प्रभावित परिवारको जीविकोपार्जनको प्रमुख श्रोत व्यापार/व्यवसाय र सेवा भएकोले

खेतीयोग्य जमिनको ठूलो नोक्सानीले उनीहरूको जीविकोपार्जनमा आंशिक असर पार्ने देखिन्छ । आयोजना प्रभावित परिवारको जीविकोपार्जनमा परेको आंशिक प्रभावलाई सम्बोधन गर्न वैधानिक म्याट्रिक्समा उल्लेख भए बमोजिम जीविकोपार्जन सहयोग भत्ता उपलब्ध गराइने छ ।

६. सार्वजनिक परामर्श

जिल्ला प्रशासन कार्यालय, जिल्ला नापी कार्यालय, जिल्ला मालपोत कार्यालय, गाउँ/नगर पालिका लगायतका स्थानीय सरकारी संस्था जस्ता सम्बन्धित सरकारी निकायहरू तथा तिनका पदाधिकारीहरूसम्म पुगेर उनीहरूको परामर्श लिइयो । लक्ष्यनामा कुल दुई परामर्श बैठक सञ्चालन गरिएको थियो । आयोजना प्रभावित घरधुरीसँगको परामर्श बैठकमा एक महिला र तीन पुरुष गरी जम्मा चार जनाको उपस्थिति रहेको थियो । प्रस्तावित सबस्टेशन क्षेत्र नजिकका स्थानीयवासीसँगको परामर्श बैठकमा नौ महिला र छ पुरुष गरी कुल पन्ध्र जनाको उपस्थिति थियो । जग्गाधनीहरूले प्रतिस्थापन मूल्यमा समयमै मुआब्जा पाउन चासो देखाएका छन्, जुन वातावरणीय तथा सामाजिक व्यवस्थापन प्रारूप (ESMF) को एक हिस्सा हो । स्थानीय जनताले पनि आयोजनालाई सहयोग गर्ने प्रतिवद्धता जनाएका छन् । बैठकमा स्थानिय जनताले निर्माण अवधिमा रोजगारको मौका पाउनु पर्ने चासो राखेका थिए । त्यसैगरी, स्थानीय बासिन्दाले खेतीयोग्य जमिनको हानिलाई सकेसम्म कम गर्न सुझाव पनि दिए ।

७. गुनासो समाधान संयन्त्र

आयोजनाको स्तरमा मुआब्जा सम्बन्धि समस्याहरूबारे आयोजना प्रभावित जन-गुनासाहरू प्राप्त गर्न, मूल्यांकन गर्न र सहजीकरण गर्न गुनासो समाधान संयन्त्र (GRM) प्रारम्भ गरिएको छ । आयोजना प्रभावितहरूलाई उनीहरूको अधिकार र प्रक्रिया बारे पूर्णरूपमा सचेत गराइने छ । यस सहायक-आयोजनामा विभिन्न तहको गुनासो समाधान संयन्त्रको रूपरेखा तयार पारिएको छ । पहिलो तहको गुनासो समाधान संयन्त्र आयोजना प्रभावित पालिकामा स्थापित गरिएको छ । वार्ड कार्यालय लगायत पालिका कार्यालयमा पहिलो तहको गुनासो दर्ता गर्न सकिने छ । पहिलो तहमा गुनासो समाधान नभएमा, साइट इन्जिनियरले उक्त गुनासो आयोजना कार्यान्वयन एकाई (PIU) मा रहेको आयोजना प्रबन्धकको कार्यालय (PMO) मा अगाडि बढाइएको छ भनी गुनासो दर्ता गर्ने व्यक्तिलाई सूचित गर्नु पर्नेछ । दोस्रो तहमा पनि गुनासो समाधान नभएको स्थितिमा, तेस्रो तहको गुनासो समाधान संयन्त्रलाई सक्रिय पार्नको लागि प्रमुख जिल्ला अधिकारीलाई अनुरोध गरिने छ । तेस्रो तहको गुनासो समाधान संयन्त्रको निर्णयबाट आयोजना प्रभावित व्यक्ति सन्तुष्ट नभएमा वा यसका प्रतिनिधिको कुनै प्रतिक्रिया नआएमा गुनासो दर्ता भएको ३५ दिनभित्र आयोजना प्रभावित व्यक्तिले आफ्नो अन्तिम उपायमा आफ्नो मुद्दा अदालतमा पेश गर्न सक्ने छ ।

८. कानूनी रुपरेखा

सबस्टेसन तथा वितरण लाईन निर्माणका लागि विभिन्न कानूनहरु एक अर्कासंग अन्तरसम्बन्धित रहेका छन् । यस अध्ययनका लागि विद्युत ऐन, जग्गा प्राप्ति ऐन जस्ता स्वतन्त्र ऐनहरु र संविधानमा उल्लेखित सम्पत्तिको हक तथा केही निर्देशिकाहरु लिइएको छ । जमिन तथा अन्य भौतिक सम्पत्ति प्राप्तिको लागि मुख्य साधनको रूपमा जग्गा प्राप्ति ऐन, २०३४ रहने छ । यस ऐनले देशमा जमिनको अनिवार्य अधिग्रहण गर्न निर्देशन दिएको छ । त्यस्तैगरी, एसियाली पुर्वाधार लगानी बैकको वातावरण तथा सामाजिक प्रारूप, पुनर्वास कार्य योजनाको सबैभन्दा महत्वपूर्ण कानूनी दस्तावेजहरु मध्ये एक हो । यस आयोजनाको वातावरणीय तथा सामाजिक व्यवस्थापन प्रारूप गैर-ऐच्छिक पुनर्वासलाई सम्बोधन गर्न मार्गदर्शक कागजात हो ।

९. अधिकार तथा सहायता

यस सहायक-आयोजना कार्यान्वयन गर्दा भएका सबै प्रकारका क्षतिको क्षतिपूर्ति आयोजना प्रभावितलाई उपलब्ध गराइने छ । सम्पत्ति अधिग्रहण सम्बन्धी हक र मूल्यांकन प्रक्रियाहरु जग्गा प्राप्ति ऐन, २०३४ को प्रावधानहरुमा आधारित हुनेछ र यो एसियाली पुर्वाधार लगानी बैकको वातावरण तथा सामाजिक प्रारूपद्वारा निर्देशित हुनेछ । जग्गा प्राप्ति गर्नु भन्दा पहिले स्थाई तथा अस्थायी प्रकारका बाली भित्राउन अनुमति दिन सम्भव भएसम्म निर्माण कार्यको योजना तय गरिने छ । बाली भित्राउन नसकिने अवस्थामा वा बालीको विनासलाई रोक्न नसकिने अवस्थामा क्षतिपूर्ति दिँदा बालीको बजार मूल्यको आधारमा क्षतिपूर्ति दिइने छ । प्रभावित निजी जग्गाको पुनर्स्थापना लागतमा मुआब्जा उपलब्ध गराइने छ । गुमेको सम्पत्तिको क्षतिपूर्तिको अतिरिक्त निकै ठूलो असर परेका प्रभावित व्यक्तिहरुलाई पुनर्वास समाधान तथा अन्य प्रकारको सहायताहरु पनि प्राप्त हुने छ ।

१०. क्षतिपूर्ति र पुनर्वास

आयोजना प्रभावित घरधुरीलाई प्रभावित निजी जग्गाको प्रतिस्थापन मूल्यमा मुआब्जा उपलब्ध गराइने छ । आयोजना प्रभावित जमिन खेतीयोग्य छ र प्रभावित जग्गाधनीले बाली उत्पादन गर्दै आएका छन् । खेतिपातीमा पर्न गएको समस्याको लागि प्रभावित जग्गा धनीलाई एक मौसमी बालीको क्षतिपूर्ति दिइने छ । खेती गरिएको जमिनको उल्लेखनीय हानीले उनीहरुको जीविकोपार्जनमा आंशिक प्रभाव पार्नेछ । आयोजना प्रभावित परिवारको जीविकोपार्जनमा पर्न गएको आंशिक प्रभावलाई सम्बोधन गर्न थप सहयोग भत्ता उपलब्ध गराइने छ, जसले उनीहरुको जीविकोपार्जनलाई पुनःस्थापना गर्न सहयोग गर्ने छ । मुआब्जा बाहेक आयोजना प्रभावितले निर्माण कार्यमा आफ्नो इच्छा र क्षमता अनुसार रोजगारीमा प्राथमिकता पाउने छन् ।

११. पुनर्वास बजेट

पुनर्वास कार्य योजना कार्यान्वयन लागतको सारांशमा पुनर्वास लागत र अन्य वित्तिय सहायता सहित प्रभावित सम्पत्तिहरूलाई क्षतिपूर्ति दिन आवश्यक सवै खर्चहरू समावेश छन्। प्रभावित जग्गाको दर पहिचान गर्न मालपोत कार्यालय, वित्तिय संस्थाहरू तथा स्थानीय प्रमुख जानकार आदिसँग परामर्श लिइएको थियो। त्यस क्षेत्रको जग्गा कारोबार प्रमाणहरू उपलब्ध हुन सकेन। स्थानीय प्रमुख जानकारहरूले उपलब्ध गराएको जग्गाको दर बढी यथार्थपरक थियो र यसलाई जग्गाको मुआब्जा अनुमान गर्न प्रयोग गरिएको थियो। उत्पादनको वर्तमान बजार दरको आधारमा बाली नोक्सान लागत अनुमान गरिएको थियो। चालु आर्थिक वर्षको जिल्ला ज्याला दरको आधारमा जीविकोपार्जन सहयोग रकमको अनुमान गरिएको थियो। समग्र अनुमानित पुनर्वास लागत रू. ३,११,९६,१५०/- रहेको छ। निजी जग्गा प्राप्तिको अनुमानित मूल्य रू. २,७३,००,०००/-, कृषि उत्पादनको लागत रू. १,३६,९५५/-, जीविकोपार्जन सहयोग सहायता रकम रू. २,०७,०००/- र पुनर्वास कार्ययोजना कार्यान्वयन गतिविधिहरूको लागि अनुमानित लागत रू. ७,३५,०००/- रहेको छ।

१२. संस्थागत व्यवस्थापन

आयोजना सुपरिवेक्षण परामर्शदाताको सहयोगमा आयोजना प्रबन्धकको नेतृत्वमा आयोजना कार्यान्वयन एकाईमा व्यवस्थापन प्रक्रियाका समग्र जिम्मेवारीहरू निहित रहने छन्। पुनर्वासको लागि केन्द्रीय तहको व्यवस्थापन उर्जा, जलश्रोत तथा सिँचाई मन्त्रालयबाट जग्गा अधिग्रहण र मुआब्जाको वित्तीय व्यवस्थापनबाट शुरु हुन्छ। बजेट आयोजना कार्यान्वयन एकाईमा जान्छ। पुनर्वास कार्ययोजनाको कार्यान्वयनको सम्पूर्ण जिम्मेवारी आयोजना प्रबन्धकको हुन्छ। आयोजनाको दैनिक वातावरणीय तथा सामाजिक अनुगमन गर्न र स्थानीय निकाय तथा जिल्ला स्तरका सम्बन्धित सबै निकायहरूसंगको कामको समन्वयका लागि आयोजना अन्तर्गत वातावरण तथा सामाजिक अनुगमन एकाई स्थापना गरिएको छ। जग्गा तथा निजी सम्पत्तिको क्षतिको क्षतिपूर्ति निर्धारण गर्न मुआब्जा निर्धारण समिति (CDC) गठन गरिने छ। आयोजनासँग सम्बन्धित सामाजिक समस्याहरूलाई सम्बोधन गर्न गुनासो समाधान समिति (GRC) गठन गरिएको छ। पुनर्वास कार्ययोजनाको कार्यान्वयनको सम्बन्धमा जिल्ला प्रशासन कार्यालय, नगरपालिका, मालपोत कार्यालय, नापी कार्यालय आदि जिल्ला स्तरका सम्बन्धित निकायहरूसँग परामर्श गरिनेछ। ऋण सम्भौताको पालनाको लागि ऋणदाताको विशेष जिम्मेवारी हुने छ।

१३. अनुगमन तथा मूल्यांकन

आयोजना अनुगमन एकाई, आयोजना सुपरिवेक्षण परामर्शदाताको सामाजिक सुरक्षा विशेषज्ञ आन्तरिक अनुगमनको लागि जिम्मेवार हुनेछ। सहायक-आयोजना कार्यान्वयन गर्दा सम्पत्ति नोक्सानीको क्षतिपूर्ति, पुनर्वास तथा पुनर्स्थापना सहायता वितरण, आयोजना प्रभावित व्यक्तिको पहिचान जस्ता अनुगमन कार्यहरू गरिने छन्। आयोजना सुपरिवेक्षण परामर्शदाताको सामाजिक सुरक्षा विशेषज्ञले मासिक रूपमा पुनर्वास कार्ययोजना

कार्यान्वयन प्रगति प्रतिवेदन कार्यान्वयन गर्ने निकायलाई पेश गर्न जिम्मेवार हुनेछ । आयोजना सुपरीवेक्षण परामर्शदाताको सामाजिक सुरक्षा विशेषज्ञको सहयोगमा कार्यान्वयन निकायले एसियाली पुर्वाधार लगानी बैकलाई पुनर्वास कार्ययोजनाको अर्धवार्षिक प्रतिवेदन बुझाउने छ । आन्तरिक अनुगमन अन्तर्गत भएका समग्र अनुगमन गतिविधिहरूको मूल्यांकन गर्न र पुनर्वासको लक्ष्य हासिल भए नभएको निर्धारण गर्न बाह्य अनुगमन प्रतिवेदन पेश गर्न बाह्य अनुगमन आवश्यक हुनेछ । बाह्य अनुगमन एजेन्सीले बाह्य अनुगमन गर्नेछ । स्वतन्त्र अनुगमन एजेन्सीले पुनर्वास लक्ष्यहरू हासिल भएको नभएको निर्धारण गर्न एक प्रति कार्यान्वयन निकायलाई बुझाउदै वार्षिक रुपमा बाह्य अनुगमन प्रतिवेदन सिधै एसियाली पुर्वाधार लगानी बैकलाई बुझाउने छ ।